

Law for the living environment

BR2Я Global Business and Human Rights
Scholars Association

Верховенство права і корпоративні актори

Підкаст з Дмитром Вовком

Про олігархічну економіку, приватизовану державу, а також про значення консенсусу політичних еліт для переходу від моделі, яка побудована на привілеях, до моделі, яка побудована на верховенстві права, повазі до власності, незалежності суду.

Олена Уварова:

Вітаю, ми сьогодні маємо наш подкаст з паном Дмитром Вовком, директором Центру дослідження верховенства права і релігії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, який вивчає, викладає і консультує з проблем верховенства права у Східній Європі і на пострадянському просторі. І моє перше питання до пана Дмитра: які у Вас асоціації виникають, коли Ви чуєте «верховенство права і бізнес»?

Дмитро Вовк:

Є такий класичний аспект, який полягає в тому, що регулювання бізнесу є складовою вимірювання верховенства права, його оцінки в країні. Наприклад, дозвільні процедури, легкість отримання різноманітних ліцензій, ефективність регулювання бізнесу і так далі. Все це враховується, коли ми говоримо, що в певній країні є чи нема верховенства права. Водночас, тут є також ще й інший аспект, який мені здається більш важливим для розуміння того, що є верховенством права і коли воно виникає. Пануюча бізнес модель і певна економічна система може бути більшою мірою або меншою мірою сумісна з верховенством права. Наприклад, ми знаємо, що українську економіку часто називають олігархічною в тому сенсі, що в нас є не просто дуже великий бізнес, а дуже великий бізнес з дуже великим політичним впливом, який конвертує цей політичний вплив у додаткову ренту, привілеї чи пільги. Така система вона меншою мірою сумісна з верховенством права, тому що у гравців, чия бізнес модель значною мірою побудована на цих тісних стосунках з державою і політиками, менше зацікавленості в тому, щоб діяв режим верховенства права. Якщо ви порівняєте з Польщею, де економічна влада значно сильніше розосереджена, де немає такого феномену настільки великого бізнесу, який можна контролювати, як Ринат Ахметов до початку повномасштабної війни в Україні, до половини валютних надходжень до держави. Там такого немає. Така система значно більше схильна до того, щоб сприймати верховенство

Funded by
the European Union

права як необхідну складову політичного ладу. Це дуже цікаво: порівняйте перелік найбагатших поляків й українців за 2021й рік й ви побачите, що найбагатший поляк коштував у 2021му році приблизно 4 з половиною мільярди доларів, а найбагатший українець Ринат Ахметов коштував 10 мільярдів доларів. Десята позиція в цьому списку буде в Польщі десь в районі п'ятисот мільйонів доларів, а в Україні – майже мільярд. Це при тому, що польська економіка в сім разів більше. І звичайно, що це абсолютно різний бізнес-клімат та економічна система в цілому, і вони будуть породжувати дуже відмінні стимули до верховенства права.

Олена Уварова:

Дякую дуже. В цьому аспекті тоді питання: як вимірювати вплив бізнесу на верховенство права, тобто за якими показниками ми могли б робити такий вимір? Тому що, наприклад, є звичайно такі офіційні способи впливу бізнесу на прийняття рішення на державному рівні, і наші західні колеги вивчають інститути лобіювання або офіційні шляхи того, як бізнес комунікує свою позицію з приводу того чи іншого питання до законодавчого органу або до Європейської Комісії. В наших реаліях, за якими показниками ми можемо судити, як бізнес впливає на рішення, які приймає держава?

Дмитро Вовк:

Передусім, очевидно, що таким показником буде рівень корупції в економічній сфері. Тобто, чим вище економічна корупція, тим, очевидно, гірше ситуація з верховенством права, і тим більше бізнес або влада використовує корупційні механізми для того, щоб отримувати певну ренту, а бізнес також для того, щоб знижувати свої витрати. Але далі, я б сказав, що тут все-таки потрібно, очевидно, спиратися на такий локальний контекст і відштовхуватися від нього. Верховенства права – це не лише про економіку. Економіка становить важливу частину пояснення того, чому у певній країні верховенство права також пов'язано з політикою і, напевно, передусім з політикою, але також із загальною культурою, релігією, історією. Тому, що знову ж таки, якщо ми повернемось до великого бізнесу, то існує приклад так званих «чеболів» у Південній Кореї – великих конгломератів (як Самсунг), які були двигуном корейського розвитку, або японські «дзейбацу», а потім «кейрецу», які були драйвером економічного росту. Там теж була проблема корупції, особливо в подібних утвореннях в Кореї та Філіппінах, але очевидно, що цей великий бізнес працював значно краще й проблема корупції хоча й була, але значно менше. Тобто ми маємо прив'язатися до якогось локального контексту. І мені здається, що в Україні поєднання політичної системи, яка є достатньо сильно корумпованою, з великим бізнесом, є тим, що ми називаємо **олігархічною економікою - створює цей момент такого неправомірного впливу, навіть не впливу бізнесу на економіку, а от цього феномену економічної корупції, так званої приватизованої держави**. Відповідно, для нас однією з ознак того, що Україна має більш підготовлену базу становлення стабільного верховенства права, буде розосередження бізнесу, тобто розосередження економічної влади.

Олена Уварова:

Як це розосередження забезпечити, якщо держава та бізнес зрозуміло, що незацікавлені у цьому? Вони зрощені й працюють як один механізм великою мірою. Хто тоді та сила, яка може вплинути на ситуацію?

Дмитро Вовк:

Глобально – ніхто. Тобто загалом, ми маємо констатувати, що перехід до верховенства права є надзвичайно важким у ситуації олігархічної економіки. Але якщо ми подивимось на дослідження, то існує відома робота Норта, Вайнгаста та Волліса «Насильство і соціальні порядки», в якій показується, що по-перше, верховенство права є однією з тих вхідних умов до переходу до суспільства відкритого типу (це більш менш конституційна демократія з ринковою економікою), і цей перехід до верховенства права може займати в різних прикладах від тридцяти до п'ятдесяти років. Можливо, зараз він відбуватиметься швидше. Цей перехід є значною мірою випадковим в тому сенсі, що це тривалий процес побудови різних політичних коаліцій, які складаються з акторів, які хочуть просувати верховенство права. І тут можуть бути різні актори і бізнес, і політики, і громадянське суспільство, і якісь зовнішні сили, що в нашому випадку актуально, тому, що донори, які надають нам допомогу, і якщо вони будуть разом давати якусь таку потужну коаліцію, буде ця синергія, то, можливо, це дозволить перейти до верховенства права. Але моє переконання полягає в тому, що без консенсусу всередині політичної еліти ми не зможемо перейти від моделі, яка побудована на привілеях, до моделі, яка побудована на верховенстві права, повазі до права власності, незалежності суду. Без цього консенсусу перехід до верховенства права не відбудеться.

Інша справа, що всі зацікавлені суб'єкти, вони можуть стимулювати один одного до цього переходу. Наприклад, зовнішні партнери, донори можуть стимулювати політичну еліту через різні механізми досягнути такого консенсусу. Громадянське суспільство може здійснювати тиск на політиків і політики можуть відчувати зацікавленість тому, щоб просувати необхідні реформи, необхідні зміни в політичній системі, щоб досягнути верховенства права. Але давайте скажемо відверто, що значною мірою цей перехід продовжує бути достатньо випадковим. Ви можете подивитися на посткомуністичну історію Східної Європи і побачити, що в принципі траєкторії достатньо різні. Можна порівняти досвід Польщі, яка достатньо швидко й ефективно просунулась до верховенства права, хоча і зараз здійснюється певний відкат. Можна згадати Угорщину, де ситуація достатньо сильно відрізняється в бік авторитаризму. Можна згадати Румунію чи Болгарію, де більша проблема корупції й менш ефективна економіка, менші досягнення у сфері права, і так далі. Можливі безліч варіантів насправді.

Олена Уварова:

До речі, в мене є така гіпотеза, поки що нічим не перевірена, що бізнес може мати досить серйозний політичний вплив, який призводить до певної економічної нерівності всередині держави з усіма з цього витікаючими наслідками. Але в той же час, з точки зору впливу на права людини, цей вплив дано на використання примусової праці, дитячої праці, достатньо безпечних умови роботи там не дискримінація і так далі, і так далі. Він може бути, в принципі, навіть взірцем гарних практик. На ваш погляд, наскільки ця гіпотеза виглядає правдоподібною чи ні в українських реаліях? Тобто, коли ми маємо потужний політичний вплив і цей вплив призводить до суспільної нерівності, але, в той же час, з точки зору критеріїв, які ми на сьогодні використовуємо у оцінці впливу на права людини, цей бізнес є добродесним.

Дмитро Вовк:

У цьому є певна логіка, але все таки мені здається, що по-перше, це певною мірою прив'язано до західного бізнесу. Якщо взяти бізнес незахідний, скажімо, великі компанії китайського бізнесу, або індійські великі компанії, то очевидно, що коли вони заходять куди-

небудь в Африку, то не сильно обтяжені проблемами захисту прав людини і в принципі немає жодних претензій навіть до політичного режиму загалом. Тобто: «От тільки не їжте людей, а далі ми можемо працювати». Вони в принципі більш-менш прив'язані до тієї рамки правил та економічного клімату, яку задає держава. Західними компаніями складніше це роботи, адже вони зазнають через це критики і навіть санкцій у себе вдома. Але завжди будуть гравці, які будуть готові на це піти, і ми знаємо всі ці історії про використання дитячої праці китайськими підрозділами чи конктракторами західних компаній в Китаї.

Другий момент. Мені все ж таки здається, що тут є певна структура пріоритетів. Коли бізнес продукує нерівність, і коли через те, що держава, наприклад, створила подібні можливості, платить надзвичайно низьку зарплату, отримуючи при цьому надзвичайно великі прибутки, це все-таки не компенсується жодними прогресом у сфері прав людини. Запровадження політик рівності, наприклад, просування там жінок на певні посади і так далі – все це корисно і потрібно. Але все таки воно існує там, де бізнес є соціально відповідальним, і де соціальна нерівність не є настільки великою проблемою. Якщо ж люди отримують надзвичайно низьку зарплату, то в, принципі, вплив на них різноманітних політик буде надзвичайно низьким. І це важливий момент. Фукуяма про це пише в його книжці про ідентичність, що лівий дискурс змістився від боротьби за соціально-економічні права в напрямку дискусії про різноманітні ідентичності і про захист права бути собою. Це важливо, але в ситуації люди отримують надзвичайно мало, питання урізноманітнення чи захисту айденітарних прав не є настільки важливим, адже об'єктивно зміщує фокус від кричущої соціальної та економічної нерівності. Коли середня заробітна плата скажімо в Україні становить чотириста-п'ятсот доларів, а водночас є компанії, які здатні отримувати надприбутки, при чому сплачуючи достатньо невелику зарплатню. В цій ситуації дискусія про ідентичності видається дещо, на мій погляд, передчасною та перебільшеною.

Олена Уварова:

Дякую дуже. Продовження питання щодо того, які сили можуть впливати. Дуже часто говорять про малий і середній бізнес, і об'єднання сил, певні асоціації малого і середнього бізнесу можуть бути такою силою і чи можемо їх розглядати, як суб'єктів, які зацікавлені у верховенстві права?

Дмитро Вовк:

По-перше, я не думаю, що бізнес в принципі такий природний прихильник верховенства права в тому сенсі, що бізнес апріорі за визначенням зацікавлений у верховенстві права. Бізнес буде працювати в будь-якому середовищі, в будь-якому режимі. Інша справа, що бізнес-клімат загалом буде несприятливим, наприклад, в глибоко корупційному режимі, то економіка буде неефективною та інвестори будуть утримуватися від інвестицій, але завжди будуть бізнес гравці (і не лише локальні), які будуть готові працювати в заданих умовах. Мені здається, що більш важливою є ситуація, коли існують різні конкуруючі групи: малий і середній бізнес, якщо вони утворюють різноманітні асоціації і так само великі компанії, коли вони конкурують між собою і вони не здатні перетворювати державу на таке акціонерне товариство, в якому вони мають певну частку акцій або там контрольний пакет, і можуть таким чином впливати на рішення, а відповідно політики можуть використовувати цю систему для того, щоб займатися корупцією, отримувати прибутки від своїх посад. Коли ви створюєте систему такої постійної конкуренції, вочевидь, зацікавленість в тому, щоб були певні правила гри, і щоб всі правила гри дотримувались, вона зростає. Фактично це класичний перехід до верховенства права, який відбувся в Британії у 18му столітті. Коли ж

такої конкуренції немає, то природно стимул створювати інститути верховенства права буде насправді значно меншим.

Тут ми можемо провести певну паралель з політичним плюралізмом, тому що, давайте скажемо відверто, жоден політичний режим, який був створений тим чи іншим президентом України, не був вже так сильно зацікавлений в демократії, в конкурентних виборах, плюралізмі. Вибори на різних етапах української державності після здобуття незалежності мали надзвичайно різний рівень конкурентності. Порівняйте пізнього Кучму чи Януковича з Порошенком чи Зеленським. Але, очевидно, в Україні ситуація, коли у нас існує політичне різноманіття, реальний політичний плюралізм, реальні конкуруючі групи (я не хочу зараз оцінювати їх внесок у корупцію і решту), але факт полягає в тому, що ці групи ніколи не утворювали єдину ієрархію, як, наприклад, скажімо, в Росії чи Грузії, чи країнах Центральної Азії. Сам по собі це є ринок політичних пропозицій. Навіть фальшивок, політиків, які обманюють виборця, але він створює потужний стимул зберігати демократичний режим. Як тільки ви його прибираєте – його вже немає. Те саме з верховенством права.

Олена Уварова:

Про Центральну Азію: буквально сьогодні мені сказали, що там з боку держави посилюється контроль за корупцією саме в бізнесі. Тобто вони створюють нові контрольні механізми і, в принципі, в Україні також, якщо дивитися, які політики найбільше поширені серед бізнесу, особливо серед державного бізнесу, в тому числі через вплив держави, це політики протидії корупції. Яка Ваша думка, чи працюють тактики не давати хабарів для бізнесу і чи впливають вони на зниження корупції?

Дмитро Вовк:

Проста відповідь - ні або майже ні. Розгорнута відповідь достатньо складна. Був один нобелівський лауреат з економіки, який казав, що гірше за неефективну корумповану державу тільки неефективна некорумпована держава. І це, звичайно, жарт, але жарт частковий в тому сенсі, що, дійсно, в короткостроковій перспективі, особливо з погляду конкретного бізнесмена, корупція в ситуації неефективного державного управління – це просто альтернативний спосіб досягнення певної бізнесової мети. Якщо тобі потрібно ввести певний товар, який користується попитом, й ти не можеш це зробити, тому що митниця це блокує, тобі простіше дати хабаря для того, щоб виробництво чи торгівля продовжувалися. Водночас, у довгостроковій перспективі, очевидно, що корупція надзвичайно сильно і надзвичайно погано впливає на розвиток економіки. Знову ж таки, приклад України і Польщі. Це комплексна історія, і в Польщі, звичайно, там була підтримка Європейського Союзу і вплив мети євроатлантичної інтеграції тощо. Але різкий контраст, різка відмінність між економіками, які в принципі стартували з приблизно однакового обсягу на початку дев'яностих років.

І тут відповідь на питання, чи працює «не давати хабарі», чи працюють, наприклад, великі заробітні плати для чиновників, і тому подібне, воно сильно залежить від того, який тип корупції ви маєте в державі, тому що можуть бути типи корупції. Наприклад, може бути корупційний режим, який полягає у створенні штучних ринкових обмежень. Так, ви запроваджуєте якісь додаткові дозволи для бізнесу або створюєте ситуації, коли дозвіл неможливо отримати. Це вирішується шляхом скасування цих дозволів, шляхом автоматизації певних процесів, більшого контролю для того, щоб бізнесу не потрібно було потрапляти в ситуації, коли потрібно давати хабар. Може бути так звана корупція, що

полягає в спотворенні державних політик, коли держава прагне досягнути якогось позитивного результату, але він спотворюється через цю корупційну складову. Наприклад, ви стимулюєте вироблення зеленої енергії. А потім дуже дорого її купуєте за рахунок бюджетних коштів. Тобто мета в принципі позитивна, певні екологічні впровадження, але корупційний компонент це псує. І тут в принципі, це той тип корупції, з яким можна достатньо ефективно працювати і через різні антикорупційні органи. До прикладу, через порушення кримінального провадження, через вдосконалення законодавства, стимулювання відповідального ставлення бізнесу тощо. Але можуть бути і гірші режими.

Наприклад, може бути політична корупція, коли держава фактично приватизована і замість публічного інтересу вона працює на отримання ренти для конкретних приватних осіб на кожному щаблі влади, а до них прив'язані певні економічні актори і фактично держава описується мережами патріархальних зв'язків, коли існують певні клани чи певні групи, які вибудовують владні вертикалі і ці владні вертикалі просто викачують ресурси. Для них це основна історія. Тобто вони здійснюють певну управлінську функцію, але основна мета полягає в тому, щоб отримати економічні ресурси завдяки корупції і подібним інструментам.

Це значною мірою реальність української історії після незалежності. Така держава одразу починає скидати різноманітні функції, які не пов'язані з видобутком таких благ. Наприклад, соціальні функції, коли держава перекладає на громадян одразу освіту, тобто вона формально безкоштовна, але ви маєте купити собі підручники, чи маєте привітати вчителя на 8 березня, чи маєте щось ще зробити. Це стосується медицини, коли вона також формально безкоштовна, але безкоштовною є тільки страшна будівля лікарні, в яку ви маєте прийти, а далі сплатити лікарю, тому що він отримує мізерну зарплатню, сплатити за ліки тощо. Існують також найбільш радикальні варіанти. Хижацька корупція, коли держава з носіями публічної влади і впливові політичні актори з використанням примусу і насильства займаються тим, що відбирають всі можливі активи, всі можливі економічні ресурси для того, щоб збагатити себе і тих, хто входить в правлячу групу, і це реальність, наприклад, Узбекистан часів Іслама Карімова чи Туркменістану, чи подібних режимів. І ось коли ми говоримо про політичну корупцію та про хижацьку корупцію, то очевидно, в цій ситуації створення НАБУ, НАЗК, ВАКС та решти цього абеткового супу організацій не сильно допомагає. Тобто він має певний ефект. Ми бачимо на прикладі діяльності НАБУ, що цей певний ефект є, але я думаю, що ми просуваємося все-таки в бік від політичної корупції, але загалом прогрес дуже помірний. Тобто для того щоб домогтися серйозної боротьби з корупцією в умовах хижацької чи політичної корупції, потрібно змінювати політичну систему, а це вже справа політиків, а не агентів умовного НАБУ.

На рахунок надавання хабарів. Це така романтична кантіанська історія про «почни з себе». Але думаю, що в сфері бізнесу, коли є політична корупція, це може дозволити собі Ікеа чи Макдональдс, для яких по-перше, це вихід на якийсь 137й в світі ринок. Він важливий, але не те, щоб сильно. По-друге, ці компанії самі по собі становлять велику силу чи глобальний феномен, який за визначенням може собі дозволити певну поведінку. Якщо ви звичайний бізнесмен, якому потрібно здійснити певну економічну операцію, вкласти кошти, отримати прибуток, то для вас ця стратегія може просто закінчитися втратою бізнесу. Це та сама історія, яка була з отриманням закордонних паспортів тривалий час в Україні, коли там були майже фактично узаконені декілька сот гривень, фактично корупційний платіж, який законом не був передбачений. Було дві стратегії: або його сплачуєш і отримуєш за два місяці свій паспорт, або ти його не сплачуєш, а потім роками судишся. Паспорт все рівно не

отримуєш, тому що ти приходиш до них з судовим рішенням, а вони кажуть: «У нас все рівно є цей платіж, передбачений там якимось підзаконним нормативно-правовим актом». І ти продовжуєш по колу ходити. Ми можемо вимагати від людини, щоб вона була героєм і роками отримувала закордонний паспорт, коли потрібно їхати, наприклад, до Польщі працювати за місяць? Ні, не можемо. Сподіватися на це є просто романтизмом. Так і тут: боротьба з корупцією – це феномен пов'язаний з публічною владою. Корупція – це використання публічної влади в приватних цілях. Об'єктом зміни в цій ситуації є саме публічна влада, бо там впливові політичні гравці, а не людина, яка дає хабар працівнику поліції чи бізнесмену. Більш того, звичайно, що в цій ситуації це побутова корупція. Вона є важливою проблемою, але точно не основною. Увага має приділятися політичній корупції, боротьбі з корупцією всередині державного апарату і економічній корупції, пов'язаній з веденням бізнесу – передусім.

Олена Уварова:

Ви згадали великі транснаціональні компанії. А як посилення їх корпоративної влади й взагалі феномен транснаціональних компаній - тому що це таке знакове поняття для концепції бізнесу і прав людини - впливає на правову систему.

Дмитро Вовк:

Це цікаве питання, тому що ми знаємо всі ці романи-антиутопії, фільми, у яких влада компанії може переростати у владу держави і компанії стають такими квазідержавами. Фактично, це свого роду проектування досвіду типу Вест-Індійської компанії, тільки на майбутнє. Створення цього феномена величезної компанії, яка сама по собі стає публічною владою. І це, звичайно, перебільшення, тому що навіть транснаціональні компанії сьогодні, навіть в ситуації неключових держав світу, вони продовжують все-таки передусім грати за тими правилами, які встановлює сама держава. Можна згадати приклад, коли Ютуб намагався порозумітися з урядом Туреччини стосовно обмеження певного контенту. Тобто, Ютуб, корпорація, що значною мірою може спрямувати чи навіть вимкнути інформаційний потік в світі, і водночас Туреччина, яка все ж таки не настільки великий гравець, змусила Ютуб (я не пам'ятаю, чим це закінчилося) вступити в перемовини з цього приводу. Ми бачимо, до речі, саме по бізнесу, який продовжує працювати в Росії або, який тривалий час виходив з Росії, що там все таки працюють інструменти, які дозволяють державі суттєво впливати на рішення транснаціональних компаній.

З іншого боку, звичайно, що коли ми говоримо особливо про західні транснаціональні компанії, то вони можуть зі свого боку суттєво впливати на політичний режим в країні, коли політична еліта в цьому певною мірою зацікавлена і, знову ж таки, ми згадували Узбекистан. Новий президент Узбекистану після смерті Іслама Карімова, Шавкат Мірзієєв, прийшов до влади під гаслом реформування. Він прийшов лідером, який зараз буде проводити реформи і відкривати країну світу. Я підозрюю, з абсолютно економічних міркувань. З міркувань того, щоб збільшити надходження інвестицій в країну, збільшити присутність західних компаній, а для цього потрібно покращити відносини з західними країнами. Узбекистан достатньо сильно змінив свою систему, зокрема з частини ставлення до прав людини. Тому, що при Карімові у країні, наприклад, була відома правозахисникам тюрма «Жаслик», в якій сиділи політичні дисиденти і ті, кого влада називала релігійними екстремістами. Там, очевидно, відбувалися катування аж до повідомлень про те, що там варили людей в окропі. І цю тюрму закрили. Узбекистан, справді, здійснив великі кроки в тому, щоб покращити ситуацію з правами людини, і мотивація, на мій погляд, була значною мірою передусім економічною.

Але це не зовсім працює для транснаціональних компаній, які приходять з не Західної частини світу, тому що вони можуть ставитись до цього надзвичайно більш поблажливо і можуть бути навіть зацікавлені в тому, щоб зберігався той режим, який існує, тому що це може бути добре для їх бізнес-моделі. Це один момент.

Другий момент полягає в наступному. Він менш економічний, напевно, більше мірою конституційно-правовий. Особливо, коли йдеться про бізнес, який пов'язаний з інформацією (Фейсбук, Ютуб, ТікТок). Такий бізнес може фактично запроваджувати те, що називається плюралізацією правової системи, тому що якщо подивитись на стандарти Фейсбуку стосовно свободи слова, то побачите, що ці стандарти, наприклад, достатньо сильно відрізняються від стандартів, які запроваджені Першою поправкою Конституції США, тобто вони ставляться більш обмежувально до феномену свободи слова, ніж Верховний Суд Сполучених Штатів. Вплив соціальних мереж зараз настільки великий, що фактично відсутність доступу до соціальної мережі (якщо ви займаєтесь виробленням певного контенту) може бути ключовим у вашій неможливості поширювати контент і реалізувати себе як митця, чи створювача контенту, чи політичного журналіста, чи політика, чи кого завгодно. І от виникає питання: що в цій ситуації робити? Чи справді діють норми держави? Хоча людина може звичайно піти до суду. Але чи багато людей з тих, хто користується, наприклад, фейсбуком, створюючи контент чи будь-яку іншу інформацію, фактично підуть до суду? Я думаю, що певний відсоток - можливо, але здебільшого люди не підуть. Це означає, що для них фактично як обов'язкові будуть діяти правила Фейсбуку, а не, умовно, правила, створені державою.

Класичний, знову ж таки приклад: великі компанії – фактично примусово – переводять своїх споживачів на ADR – альтернативні способи вирішення спорів. Коли ви підписуєте, у тому числі в Україні, контракт, купуючи айфон чи що завгодно, і там маленькими літерами або в вашому контракті, або в правилах користування, з якими ви погоджуєтесь, стоїть, що всі спори вирішуються третейським судом, який діє десь в маленькому містечку в Чернігівській області. І, звичайно ж, коли ви живете, скажімо, у Харкові чи у Львові, то від того, що вас не задовольняє сервіс навряд чи ви поїдете у це містечко ініціювати в цьому третейському суді процес. Ще потрібно перевірити, чи справді він там реально діє. І те саме стосується всього іншого. В такій ситуації виникає питання, в якій мірі державні правила стосовно доступу до правосуддя фактично діють або не діють?

Ще один момент він більшою мірою футуристичний. Вочевидь, що буде збільшення цих транснаціональних бізнесів, що можуть потенційно робити внесок до розпаду держави в тому в сучасному вигляді, як ми її знаємо. Тому тут існує один з футуристичних сценаріїв, що насправді світ перетвориться з 200 держав на близько 600 регіонів або й навіть величезних міст, які будуть фактично самостійними політичними утвореннями. Тому що економічні зв'язки, які будуть існувати в цих містах або в цих регіонах, будуть суттєво варіюватися всередині кожної країни. Це не історія сьогоднішнього часу, і, можливо, це ніколи насправді не настане. Тому що ми бачимо, що, наприклад, один з уроків, який ми маємо внаслідок вже російсько-української війни – це те, що держава посилюється, і держава потрібна насправді, тому що може виникнути така екзистенціальна загроза, в якій єдиним, хто може відповісти на неї, є держава. Навіть за підтримки громадянського суспільства, навіть за великої участі людей, але все рівно потрібно мати публічну організацію влади, яка буде відповідати за національну безпеку. Але сценарій, який пишеться, умовно кажучи, на наступні 100 років, зокрема, включає такий момент, що зміни економічних моделей, зміни

економіки можуть призводити до переформатування політичних утворень, які є в світі.

Олена Уварова:

Дякую дуже. Ну і на такий футуристичній ноті я хочу завершити сьогоднішню розмову. Дуже багато матеріалу для роздумів Ви нам надали. Дякую, що погодились на підкаст.

Дмитро Вовк:

Дякую за запрошення.